Jonas Lindström

Det post-socialistiska janusansiktet

”Det förflutna ingår som en dimension av den sociala tillvaron i alla samhällen. Det kan användas på många sätt; till att förklara människans ursprung och tillvarons mening, för att legitimera styrelsesätt och samhällsformer, för att tillhandahålla moraliska exempel eller för att tolka framtiden” (Lundmark 1984:11).

Så inleder Lennart Lundmark sin bok *Det förflutnas makt. Om sociala tidsbegrepp och samhällsförändring* i vilken han diskuterar hur människors uppfattningar om villkoren i samtiden och inför framtiden grundas i ett erfarenhetsrum där det förflutna utgör huvudkomponenten. Han kritiserar bland annat tillämpningen av ordet historicitet som ett samlingsbegrepp för sambandet mellan dåtid, nutid och framtid. Lundmark hävdar att det är tveksamt att använda termer som anknyter till ordet historia eftersom de i allmänhet uppfattas som ensidigt riktade bakåt i tiden. Även om termen historia innefattar – eller åtminstone borde innefatta – en anknytning till nutid och framtid har det fått en slags dåtidsbelastning. Som alternativ lyfter Lundmark fram begreppet *social temporalisering* (1984:12). Det vill säga hur föreställningar om det förflutna och framtiden flätas samman i nutiden.

I mitt pågående avhandlingsarbete studerar jag den urbana förnyelseprocessen av Lettlands huvudstad Riga efter självständigheten år 1991 och en återkommande fråga är hur jag ska förhålla mig till det erfarenhetsrum där det förflutna utgör huvudkomponenten. Det vill säga hur det sovjetiska, men också tiden före det, avspeglas i det nutida lettiska samhället.

Som de flesta sociologistudier handlar mitt arbete om förändring, vilket i någon mening innebär att forska om tid. Göran Ahrne (2007:15) menar att pratet och föreställningen om förändringar är ett tecken på hur svårt det är att se samhället och dess sega strukturer. Som sociolog gäller det, enligt Ahrne, att försöka distansera sig och genomskåda det ständiga talet om förändringar. Samtidigt sker det förändringar runt omkring oss som får konsekvenser både för den enskilda individen och för det omgivande samhället. En del förändringar sker i det tysta medan andra är synbara. Berlinmurens fall tillhör definitivt den senare kategorin. I vissa avseenden går det att dela in delar av världen före och efter den 10 november 1989, likväl som världen och delar därav blivit indelade i före och efter den 11 september 2001, och händelsevis också efter den 11 september 1973. Det är slående vilken betydelsefull roll dessa datum inbegriper för den ideologiska världsbilden samt det laddade symbolvärde som Berlinmurens fall, attacken mot World Trade Center, likväl som militärkuppen i Chile är försedda med i relationen mellan det förflutna, nutiden och framtiden. Det finns naturligtvis åtskilliga fler datum som kan läggas till dessa tre, avsikten är inte att räkna

upp en mängd ideologiskt laddade datum utan att diskutera hur föreställningar om det förflutna och framtiden flätas samman i nutiden.

Ideologiskt laddat

Det faktum att Sovjettiden i allra högsta grad fortfarande spelar en betydande roll har resulterat i att jag funderat mycket över hur det förflutna används i framväxten av det ”nya” Riga. De dramatiska omdaningarna i det forna östblocket har ofta beskrivits som ett synnerligen bra tillfälle att studera samhällelig förändring. Utvecklingen på andra sidan Östersjön är onekligen ett intressant forskningsfält, inte minst ur ett sociologiskt perspektiv, men den ideologiska laddning som detta fält inrymmer gör forskningen omtvistad.

Kerstin Jacobsson (2005:6) skriver i artikeln *Tid och politik. Om tidsuppfattning och politisk självförståelse* hur politiken framförallt är en kamp mellan olika temporala representationer och hur förändringar i tidsuppfattningar och temporala representationer i sin tur får konsekvenser för den politiska praktiken. Detta, menar jag, går också att finna i forskningen vilket inte minst det så kallade historieuppropet vittnar om. På DN debatt den 2 april 2008 går 253 akademiska forskare ut och fördömer den svenska regeringen som givit den statliga myndigheten Forum för levande historia i uppdrag att upplysa landets gymnasieelever om kommunistregimers brott mot mänskliga rättigheter. I uppropet står bland annat att historieämnet görs till ett slagfält för ideologisk regeringskampanj samt att det riskerar att skada den öppenhet och kritiska hållning som kännetecknar historisk forskning. Diskussionen lät inte vänta på sig. I Smålandsposten den 4 april skriver en professor i statsvetenskap vid Växjö universitet följande: ”Den intellektuella gulag som undertecknande forskare vid Växjö universitet nu placerat sig själva i är en skamfläck för vårt lärosäte. Studerande råds att undvika kurser vid ämnena historia och sociologi, där historieförnekelsen har sin största koncentration. Allmänheten varnas, och var och en bör särskilt granska de resultat som forskare vid dessa ämnen torgför, då sanningskravet kan vara åsidosatt också i andra avseenden än då det gäller kommunismens brott mot mänskligheten”.

Den enda vägen?

Eric Hobsbawn (1997:630) har liknat tiden efter Berlinmurens och Sovjetunionens fall vid en ”global dimma” där människor famlar sig fram i tillvaron blott säkra på att en historisk epok gått i graven. Om så är fallet bör frågan ställas hur vi som forskare ska navigera i denna dimma. Det post-socialistiska forskningsfältet är i många fall minerad mark, vilket inte minst debatten om historieuppropet visar, och det är flera – exempelvis politiker, myndigheter men även forskare – som målar den nuvarande samhällsutvecklingen i svart och vitt, eller i ett ”väst och öst” perspektiv där öst representerar den ”mörka” sovjettiden. Jag vill göra läsaren uppmärksam på att jag inte har för avsikt att negligera de brott som skedde i Sovjetunionen utan mer rikta ljuset mot en kritisk diskussion kring den konstruerade distinktionen väst och öst, som därtill

skapat en hegemonisk världsbild sedan 1990-talets början. Arne Ek (2006) diskuterar detta i sin avhandling *Att konstruera en uppslutning kring den enda vägen*. Han menar att marknadsekonomi och demokrati närmast kommit att betraktats som ett och detsamma efter Sovjetunionens upplösning. ”Därför är det inte heller förvånande att omvandlingens första och mest utmärkande drag kom att bli den kapitalistiska ekonomins omedelbara och av få ifrågasatta utbredning på de nytillkomna marknaderna (Ek 2006:52).

Jag finner det därför angeläget att diskutera den sociala temporalisering som ägt rum efter Sovjetunionens upplösning. Vi är alla, oavsett om vi vill eller inte, präglade av vår samtid och ”sociologi handlar om det samhälle som du och jag och de andra befinner oss i just nu” (Ahrne 2007:17). De flesta barn som, i likhet med mig själv, växte upp i Sverige på 1970- och 80-talet kan nog fortfarande minnas rädslan av att ett fullskaligt tredje världskrig skulle bryta ut. Sovjetunionen utmålades som den stora hotbilden och när sedan samma land upplöstes var det nog en del som pustade ut. Den ”röda faran” var över. Det nya Europa skulle nu byggas på demokrati och frihet och därmed, för att återknyta till Arne Ek, sluta upp kring den enda vägen. Likt Hobsbawns resonemang famlar sig dagens politiker och myndigheter fram blott säkra på att bygga ett samhälle som står i bjärt kontrast till det sovjetiska.

Ambivalens

Den oreglerade marknadsekonomi som idag gäller i Lettland hade med all sannolikhet varit omöjlig att genomföra så snabbt utan en medveten kontrastering mot det sovjetiska. Chockterapimodellen, som den hastiga växlingen från planekonomi till marknadsekonomi kallas för, sågs som ett ”motgift” till Sovjetsamhället (Stanilov 2007:22). Utvecklingen påminner om ett janusansikte där blicken riktas både bakåt och framåt vilket inte bara kommit att innefatta en kontrastering mot det sovjetiska utan också en rekonstruering av det lettiska samt en utstakning mot det moderna ”väst”. Sovjetsamhället uppfattas som något som ”kom emellan” och således har utformningen av det lettiska samhället kommit att handla om en kluven process där ett återvändande till den första självständighetsperioden (1918–1940) vävs samman med tiden efter 1991. Den gemensamma nämnaren i denna kluvna process är kontrasteringen mot Sovjettiden vilket fått till följd att många letter upplever en ambivalens kring sin egen nutid (Stukuls Eglitis 2002). Samtidigt som mycket av den nationella identiteten hämtas från den första självständighetsperioden byggs det nuvarande lettiska samhället i hög grad utifrån konstruerade ideal från väst. År 1996 sade Lettlands dåvarande premiärminister att ”för oss innebär Europa en längtande känsla av trygghet och välfärd och det finns ingen mening med att konstruera ett revolutionärt utopia med tanke på att framtiden redan existerar” (Valdis Birkavs citerad i Stukuls Eglitis 2002:16).

Utifrån detta perspektiv är det intressant att fundera över vad dessa konstruerade ideal kan tänkas få för konsekvenser för det lettiska samhället, framförallt i den urbana förnyelsen av Riga. Med inspiration från väst byggs och planeras bland annat

ett ”mini Manhattan” på ön Kipsala i centrala Riga (som av en händelse också liknar Manhattan till formen) och inbegriper bland annat Hansabankens (numera ägt av Swedbank) nya centralkontor som stod klart år 2004. Vid den tidpunkten var det Rigas första skyskrapa av modernt snitt, 121 meter hög och med 27 våningar.[1] Alldeles intill har byggandet av Z-towers påbörjats vars två skyskrapor ska inrymma 34 respektive 28 våningar och fler projekt är på gång. I studien *Lifestyles and Values of Rigans in 2020* från år 2007 förordas utvecklandet av en unik stadsprofil i stället för att imitera andra städer och existerande koncept. I samma studie omnämns de centrala delarna av Rigas hamnområde som ett av de få kvarvarande i Europa som ännu inte omvandlats till kontors- och bostadsområden vilket, enligt studien, motiverar att Riga gör som i London, Glasgow, Bremen och Stockholm. Det unika i att bygga skyskrapor och omvandla delar av hamnen till ett Docklands kan följaktligen diskuteras.

Sovjetsamhället – ett avvikande exempel?

De post-socialistiska städerna befinner sig i en märkbar övergång från ett urbant ideal som dominerades av storskaliga, monocentristiska statligt ägda bostadskomplex till ett mer mångfasetterat ideal som kännetecknas av en differentierad boendestruktur och en normativ syn på staden utifrån privata intressen (Stanilov 2007). Dessa privatiseringsprocesser i det urbana rummet är på intet vis unika för det forna östblocket. Storstäder i till exempel norra och västra Europa är idag indragna i liknande processer. Skillnaden ligger i tidsaspekten. Städer som Köpenhamn, London, Paris och Stockholm har gradvis privatiserats under en längre tidsperiod. Detta var inte varit fallet i det post-socialistiska städerna där växlingen från planekonomi till marknadsekonomi med efterföljande privatiseringsprocesser mer eller mindre skedde över en natt.

Under Sovjettiden styrdes den fysiska planeringen av Riga centralt från Moskva och som en konsekvens av att marken inte hade något marknadsvärde var det administrativa beslut – inte konkurrenskraftiga anbud – som låg till grund för den fysiska planeringen och vilka platser som prioriterades. Industriernas intressen jämfördes mot stadens ”icke produktiva” betingelser och uppgörelsen slutade oftast till det förstnämndas fördel (Borén & Gentile 2007:99). Numera är situationen den omvända och den fysiska planeringen av Riga utgår helt och hållet från marknadsekonomiska principer. Än en gång blir det tydligt hur sovjettiden tolkas som en avvikelse och att rådande samhällssystem uppfattas som ett normaltillstånd (Stukuls Eglitis 2002:8). En möjlig förklaring kan spåras till den ideologiska konstruktionen väst och öst i vilken skillnaderna renodlas och likheterna läggs i skugga. Det är ingen tillfällighet att de stora biografkomplexen i både Riga och Tallinn heter ”Coca Cola Plaza”.

Thomas Borén & Michael Gentile (2007) argumenterar i artikeln *Metropolitan Processes in Post-communist States: An Introduction* att vitala likheter mellan de socia-

---

1 Rigas allra första skyskrapa (Lettiska vetenskapsakademin) byggdes åren 1953–1956 och var en gåva från övriga Sovjetrepubliker till det lettiska folket. Detta hus, som var Rigas högsta fram till år 2004, påminner Rigaborna om annan tid och kallas i folkmun för Stalinbyggnaden eller Kreml.

listiska och de kapitalistiska städerna ofta förbises. Efterkrigstidens återuppbyggnad och modernisering av de västeuropeiska städerna var tydligt inspirerad av Le Corbusier, vars idéer ofta uppfattades utifrån en socialistisk ideologisk kontext. Under 1950-, 1960- och 1970-talet byggdes storskaliga bostadsområden utanför stadskärnan i de flesta städer runtom Europa. Efterkrigstidens urbana periferi ter sig anmärkningsvärt lik vid en jämförelse mellan de socialistiska och kapitalistiska städerna, kanske rent av mer lik jämfört med tiden före Andra Världskriget (ibid.) I Sverige bildades under 1940-talet allmännyttiga kommunala bostadsbolag som skulle verka under spekulationsfria former och det så kallade miljonprogrammet, som på ett genomgripande sätt förändrade de svenska städerna, är ett exempel på den tidens boendeideal. Många av de storskaliga bostadsområdena som byggdes efter Andra Världskriget, både i Riga och i Stockholm, betraktas idag som otidsenliga och står i flera avseenden i bjärt kontrast till nutida ideal[2].

Att blicka framåt genom backspegeln

Det lettiska samhället, tillsammans med övriga från det forna östblocket, befinner sig fortfarande i en övergångsperiod, eller transition som det också kallas, och dess konsekvenser är ännu ej helt överskådliga. Vid en gästföreläsning på Södertörns högskola i maj 2007 frågade sig den polske sociologiprofessorn Piotr Sztompka när transitionen är över. Hans åsikt var att den dagen då den ideologiskt laddade väst och öst konstruktionen upphör kommer också transitionen och med den det post-socialistiska samhället att upphöra.

Som en del av den så kallade transitionsforskningen går det inte att komma förbi den ideologiska väst och öst konstruktionen och dess innebörd, både när det gäller termen post-socialistiskt samhälle liksom historiebeskrivningen. Det torde vara få forskningsfält som omges av en sådan ideologisk pregnans som det post-socialistiska. Under mina hittillsvarande stunder på fältet har jag flera gånger blivit ifrågasatt varför jag studerar Riga. Som sociolog får du ta med i beräkningen att bli ifrågasatt, framförallt av de ”som försöker forma verkligheten i och för sina egna intressen genom att hävda att det rådande tillståndet är naturligt” (Bauman 2004:25). Med sovjetsamhället väl synligt i backspegeln förefaller dagens marknadsekonomiska Riga ”impregnerat” från kritik. Det är som om folk tänker: vi behöver inte bry oss längre, demokratin är här och med den välstånd. Följaktligen har jag i mitt avhandlingsarbete stannat för begreppet social temporalisering i ett försök att förstå det erfarenhetsrum som det sovjetiska samhället skapar och hur det förflutna flätas samman med nutiden samt i ett utstakande av framtiden. Att bygga ett samhälle med en sådan explicit kontrastering mot en specifik tidsperiod kan medföra att blicken fastnar i backspegeln och att det som sker mitt framför oss förbigås.

---

2 Eller snarare nygamla ideal. Många letter uppfattar sig själva som ett jordnära folk som gärna bor i närheten av natur och grönområden. Den urbana miljön har kommit att associeras med ockupationsmakter medan landsbygden med sin i huvudsak lettiska befolkning fått symbolisera den nationella autenticiteten (Lindqvist 2003:314).

Referenser

Ahrne, G. (2007) *Att se samhället.* Malmö: Liber.

Bauman, Z. (2004) *Att tänka sociologiskt*. Göteborg: Korpen.

Bleiere, D. Butulis, I. Feldmanis, I. Stranga, A. Zunda, A. (2006) *History of Latvia. The 20th century.* Riga: Jumava.

Borén, T. & Gentile, M. (2007) "Metropolitan Processes in Post-Communist States: An Introduction", *Geografiska annualer.* 89 B (2):95–110.

Ek, A. (2006) *Att konstruera en uppslutning kring den enda vägen. Om folkrörelsers modernisering i skuggan av det östeuropeiska systemskiftet.* Södertörn Doctoral Dissertations nr. 8. Huddinge: Södertörns högskola.

Enyedi, G. (1992) "Urbanisation in East Central Europe: social processes and societal responses in the state socialist systems", *Urban Studies* 29 (6): 869–880.

Hobsbawn, E. (1997) *Ytterligheternas tidsålder. Det korta 1900-talet: 1914–1991.* Stockholm: Prisma.

Jacobsson, K. (2005) *Tid och politik. Om tidsuppfattning och politisk självförståelse.* Score rapportserie 2005:9.

Lindqvist, B. (2003) "An Arena for Contested Identities. National Identity and Ethnic Diversity in Latvian Schools" in Lindqvist, M. (ed.) *Re-inventing the Nation. Multidisciplinary Perspectives on the Construction of Latvian National Identity.* Tumba: Mångkulturellt centrum.

Lundmark, L. (1984) *Det förflutnas makt. Om sociala tidsbegrepp och samhällsförändring.* Lund: Arkiv.

Stanilov, K. (ed.). (2007) *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism.* Dordrecht: Springer.

Stukuls Eglitis, D. (2002) *Imagining the Nation. History, Modernity and Revolution in Latvia.* Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.

Sztompka, P. (2008) *The Ambivalence of Social Change in Post-communist Societies*. Södertörns lectures nr. 1. Huddinge: Södertörns högskola.

"Regeringen gör historia till ideologiskt slagfält" *Dagens Nyheter* 2 april 2008.

"En skamfläck för Växjö universitet" *Smålandsposten* 4 april 2008.